

Objavljeno u "Službenom glasniku BiH", broj 29/08.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, na osnovi člana V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i člana 39. stav 1. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, na sjednici održanoj od 3. do 9. jula 2007. godine, donijela je

O D L U K U

I

Historijska građevina - Saborni hram Uspenja Presvete Bogorodice sa pokretnim naslijeđem u Tuzli proglašava se nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: nacionalni spomenik).

Pokretnu imovinu iz stava 1. ove tačke sačinjavaju: zbirka od 21 ikone koje su sastavni dio ikonostasa, Hristov grob, veliko raspeće i dva trona.

Nacionalni spomenik se nalazi na prostoru označenom kao k.č. 557 (novi premjer), k.o. Tuzla II, općina Tuzla, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

Građevina pomoćnog objekta, koja se nalazi u sjeveroistočnom uglu k.č. 557, kao i objekat u kom je smještena Srpskopравoslavna crkvena opština tuzlanska, izgrađen sjeverno od crkve na k.č. 557, nisu zaštićeni odredbama ove odluke kao nacionalni spomenik.

Na nacionalni spomenik primjenjuju se mjere zaštite i rehabilitacije, utvrđene Zakonom o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika, uspostavljene prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini ("Službene novine Federacije BiH", br. 2/02, 27/02 i 6/04).

II

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Vlada Federacije) dužna je osigurati pravne, naučne, tehničke, administrativne i finansijske mjere za zaštitu, konzervaciju i prezentaciju nacionalnog spomenika.

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (u daljnjem tekstu: Komisija) utvrdit će tehničke uvjete i osigurati finansijska sredstva za izradu i postavljanje informacione ploče sa osnovnim podacima o spomeniku i odluci o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom.

III

U cilju trajne zaštite nacionalnog spomenika, utvrđuju se sljedeće **mjere zaštite**, koje se odnose na prostor definiran u tački I stav 3. ove odluke:

- dopušteno je izvođenje samo konzervatorsko-restauratorskih radova i radova tekućeg održavanja, uključujući i radove koji imaju za cilj prezentaciju nacionalnog spomenika, uz odobrenje federalnog ministarstva nadležnog za prostorno uređenje i uz stručni nadzor nadležne službe zaštite naslijeđa na nivou Federacije Bosne i Hercegovine;
- prilikom radova restauracije, konzervacije i prezentacije objekta, neophodno je sačuvati izvorni izgled objekta, uz korištenje izvornih materijala, primjenjujući izvorne metode obrade materijala i njihove ugradnje.

Utvrđuju se sljedeće **mjere zaštite za pokretno naslijeđe** iz tačke I stav 2. ove odluke (u daljnjem tekstu: pokretno naslijeđe):

- izlaganje i ostali vidovi prezentacije pokretnog naslijeđa na području Bosne i Hercegovine vršit će se na osnovi uvjeta koje utvrdi federalno ministarstvo nadležno za kulturu;
- nadzor nad provođenjem mjera zaštite pokretnog naslijeđa vrši federalno ministarstvo nadležno za kulturu.

IV

Stavljaju se van snage svi provedbeni i razvojni prostorno-planski akti koji su u suprotnosti sa odredbama ove odluke.

V

Svako, a posebno nadležni organi Federacije Bosne i Hercegovine, kantona, gradske i općinske službe, suzdržat će se od poduzimanja bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalni spomenik ili dovesti u pitanje njegovu zaštitu.

VI

Iznošenje pokretnog naslijeđa iz Bosne i Hercegovine nije dopušteno.

Izuzetno od odredbe stava 1. ove tačke, dopušteno je privremeno iznošenje pokretnog naslijeđa iz Bosne i Hercegovine radi prezentacije ili konzervacije, ukoliko se utvrdi da konzervatorske radove nije moguće izvršiti u Bosni i Hercegovini.

Odobrenje u smislu prethodnog stava daje Komisija, ukoliko nedvojbeno bude utvrđeno da to ni na koji način neće ugroziti pokretno naslijeđe.

Komisija u svom odobrenju za privremeno iznošenje pokretnog naslijeđa iz Bosne i Hercegovine utvrđuje sve uvjete pod kojima se to iznošenje može izvesti, rok za povrat u Bosnu i Hercegovinu, kao i zaduženja pojedinih organa i institucija na osiguranju tih uvjeta, te o tome obavještava Vladu Federacije, nadležnu službu sigurnosti, carinsku službu Bosne i Hercegovine i javnost.

VII

Ova odluka dostavit će se Vladi Federacije, federalnom ministarstvu nadležnom za prostorno uređenje, nadležnoj službi zaštite i općinskim organima uprave nadležnim za poslove urbanizma i katastra, radi provođenja mjera utvrđenih u tač. II – VI ove odluke i nadležnom općinskom sudu radi upisa u zemljišne knjige.

VIII

Sastavni dio ove odluke je obrazloženje sa pratećom dokumentacijom, koje je dostupno na uvid zainteresiranim licima u prostorijama i na web stranici Komisije (<http://www.aneks8komisija.com.ba>).

IX

Prema članu V stav 4. Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odluke Komisije su konačne.

X

Ova odluka stupa na snagu danom donošenja i objavit će se u «Službenom glasniku BiH» .

Ovu odluku Komisija je donijela u sljedećem sastavu: Zeynep Ahunbay, Amra Hadžimuhamedović, Dubravko Lovrenović, Ljiljana Ševo i Tina Wik.

Broj: 06.1-02-28/06-6
4. jula 2007. godine
Sarajevo

**Predsjedavajući Komisije
Dubravko Lovrenović**

O b r a z l o ž e n j e

I – UVOD

Na osnovi člana 2. stav 1. Zakona o provedbi odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, uspostavljenog prema Aneksu 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, "nacionalni spomenik" je dobro koje je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika proglasila nacionalnim spomenikom, u skladu sa čl. V i VI Aneksa 8. Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, kao i dobra upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

(«Službeni glasnik BiH», br. 33/02), sve dok Komisija ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje i bez obzira da li je za dotično dobro podnesen zahtjev.

Srpska pravoslavna crkvena opština tuzlanska je, dana 14. februara 2006. godine, podnijela peticiju Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika za proglašenje Sabornog hrama Uspenja Presvete Bogorodice u Tuzli nacionalnim spomenikom BiH.

U skladu sa odredbama Zakona, a na osnovi člana V Aneksa 8. i člana 35. Poslovnika o radu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, Komisija je pristupila provođenju postupka za donošenje konačne odluke za proglašenje dobra nacionalnim spomenikom.

II – PRETHODNI POSTUPAK

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju, izvršen je uvid u:

- podatke o sadašnjem stanju i namjeni dobra, uključujući i opis i fotografije, podatke o oštećenjima u toku rata, podatke o intervencijama na restauraciji i drugoj vrsti radova na dobru, itd.;
- historijsku, arhitektonsku i drugu dokumentarnu građu o dobru, koja je data u popisu korištenja dokumentacije u sklopu ove odluke.

Na osnovi uvida u prikupljenu dokumentaciju i stanje dobra, utvrđeno je sljedeće:

1. Podaci o dobru

Lokacija

Saborni hram Uspenja Presvete Bogorodice smješten je u centralnoj gradskoj zoni Tuzle, u dijelu grada poznatom pod nazivom Srpska Varoš, u Ulici Đorđa Mihajlovića, istočno od Gradskog parka.

Nalazi se na prostoru označenom kao k.č. broj 557 (novi premjer), k.o. Tuzla II, općina Tuzla, a vlasništvo je Srpskopравoslavne crkvene opštine tuzlanske.

Historijski podaci

U svom radu Adem Handžić (Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, str.194, 199, 200), koristeći se podacima iz Popisa zborničkog sandžaka iz 1548. godine, navodi da je, u prvoj polovini XVI stoljeća, u Gornjoj Tuzli bilo formirano sedam mahala, od kojih je bilo pet muslimanskih: Mahala Hadži Iskenderove džamije, Mahala mesdžida Hajrudina, emina, Mahala mesdžida Alije, amaldara, Mahala mesdžida Hasana, sina Alijina, Drakčinova mahala, kao i dvije kršćanske mahale: Mahala Varoš i Mahala Dvorište.

U svom radu Risto Jeremić (Jeremić, Risto: *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, Glasnik geografskog društva, VII-VIII, Beograd, 1922) ističe da su slom turske vlasti u Ugarskoj i Srbiji, gladne godine i prenaseljenost u Polimlju, Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, srednjoj i zapadnoj Bosni, gonili ljude u opustjelu tuzlansku oblast... U XVIII stoljeću, na područje sjeveroistočne Bosne i Tuzlanske kapetanije, doselio se, pored Muslimana i Hrvata, i veći broj Srba. Tada su se u Tuzlu naselile srpske porodice: Trifković, Đuranović, Jovanović, Ristić, Todić, Crnogorčević, Jakšić... Srpske porodice i Cincari unijeli su i oživjeli trgovinu u Tuzli.

U prvoj polovini XVIII stoljeća, počeli su Srbi (zanatlije i trgovci) kupovati zemljište od tuzlanskog paše i graditi kuće ispod Trnovca i Kolobare. Paša im je za 50-100 groša davao pismenu tapiju na zemljište, sa pravom da mogu podići kuću. Imućniji trgovci su podizali zgrade bliže gradu (Kaljalovići, Mihajlovići, Crnogorčevići, Jovanovići i dr.). Odobrenje da gradi zgradu na sprat prvi je dobio trgovac Jovan Jovanović.

U zapisima Borke Ristića (*Sjećanja na staru Tuzlu*: prema zapisima Borke Ristića sredo Jovan Vujatović - rukopis Arhiva Tuzla) spominje se Srpska Varoš(1).

Šezdesetih godina XIX stoljeća, katoličkih kuća u varoši je bilo malo, što je zabilježio Živko Crnogorčević u svojim *Memoarima*(2).

Reforme koje su u Osmanskom carstvu provedene sredinom XIX stoljeća olakšale su tuzlanskim kršćanima dobijanje dozvola (carskih fermama) za gradnju crkava (*Tanzimat* - gilhanski hatišerif iz 1839. godine o ravnopravnosti i slobodi svih vjeroispovijesti u Turskoj, te *Hatimumajun* iz 1856. godine, novi ustavni zakon za Bosanski vilajet, kojim se, između ostalog, kršćanska crkva u Turskoj stavlja pod zaštitu međunarodnih prava). Prije izgradnje nove Saborne crkve u Tuzli, za bogosluženje je korištena srpska škola i tzv. ćelija (kapela), koja se uz nju nalazila. U knjizi vječnih sarandara, u staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, upisan je, godine 1831, bivši tuzlanski učitelj Avram Simić, što je svakako pokazatelj da je tuzlanska srpska škola postojala i prije 1831. godine.

Uporedo sa premještanjem sjedišta zborničkog kajmekama(3) iz Zvornika u Tuzlu, godine 1852, episkopska stolica je iz Zvornika prenesena u Tuzlu, a eparhija promijenila naziv u Zvorničko-tuzlanska(4).

Kako u vrijeme premještanja sjedišta eparhije u Tuzlu u njoj nije bilo episkopskog konaka, mitropolit Agatangel (1848-1858) se nastanio u kući popa hadži Marka. Od Petre, majke Maksima Đukića, je kupljeno zemljište (na kojem se danas nalazi Saborna crkva) za gradnju objekta rezidencije episkopije, unutar kojeg je bio predviđen jedan dio za bogoslužje. Nabavljen je materijal, kamen i ostala građa, ugašen kreč. Radove je izveo majstor Josip Kozina, iz Slimena kod Travnika, a parohijani su obavljali pomoćne fizičke poslove. Prizemlje objekta je bilo izgrađeno od kamena, sprat od drveta („šeper među direke“), a sam objekat temeljen je na hrastovim šipovima - pilonima. Nakon izgradnje objekta, u prizemlju je bila škola, a od 1854. godine crkva, a na spratu je bilo šest prostranih soba za vladiku, đakona, sekretara i goste. Nakon što je prizemlje vladikine kuće pretvoreno u kapelu posvećenu Uspeniju Presvete Bogorodice, te u njoj napravljen oltar sa osvećenim antiminsom, za potrebe škole izgrađena je, istočno od crkve, posebna kućica od pletera sa četiri sobe: dvije za učitelja i dvije za učionice.

U vrijeme mitropolita Pajsija (iz Vidina je 1868. godine premješten u Tuzlu), cigla i 300 tovara ugašenog kreča, koji su još od 1865. godine pripremani za izgradnju crkve, uprkos protivljenju crkvenih odbornika, su upotrebljeni za zadanje nove zgrade mitropolije, u proljeće 1869. godine. Nakon izgradnje zgrade mitropolije, sagrađen je objekat škole, a na fasadi je bio ispisan naslov „Srpsko narodno učilište 1873. godine“ (u toj zgradi je kasnije bila Sokolana).

Saborna crkva je građena osam godina, u periodu od 1874. do 1882. godine. Više godina je Crkvena opština tuzlanska skupljala novac za gradnju nove crkve; godine 1868, kada su u crkvenom odboru bili: Jovan Jovanović, Niko Petrić-Mihailović, Lazo Kaljalo-Đokić, Risto Jovanović-Horošćić, Živko Crnogorčević i Manojlo Blagojević, raspolagala je sa 4.000 dukata u zlatu, a u proljeće 1874. godine raspolagala je sa 6.000 dukata u zlatu, te materijalom za gradnju. Od Sultana su dobili novčanu pomoć od 15.000 groša. Plan za novu crkvu napravio je inženjer Anton Linardović (rodnom iz Sinja), koji je bio zaposlen kod Okružne vlasti (Zvorničkog sandžaka) i ponajviše se bavio izgradnjom cesta. Za izradu plana za gradnju crkve inženjeru Antonu Linardoviću je isplaćena nadoknada u iznosu od 15 dukata česarskih u zlatu. Osim za Sabornu crkvu u Tuzli, inženjer Linardović je napravio plan i za katoličku crkvu na Trnovcu. Posao izgradnje nove crkve povjeren je Tasi Naumoviću (zidao crkvu u Brčkom), iz Šapca, koji je doveo majstore predvođene neimarom Ristom Nedeljkovićem, Ohridaninom, koji je neposredno rukovodio radovima. Bilo je prikupljeno 300.000 komada cigle i 250 tovara ugašenog kreča. Osim toga, crkveni odbornici su poduzimaču poslova, Tasi Naumoviću, dali 6.000 dukata u zlatu (isplaćenih u 12 sukcesivnih rata od po 500 dukata), kamen od stare zgrade crkve (Agatangelovog konaka), kao i sav ostali iskoristivi materijal. Naime, stara crkva je bila srušena prije otpočinjanja radova na građenju nove, Saborne crkve. Tada je dogovorena izrada privremenog ikonostasa „od prostog tišleraja“. Ugovor o gradnji je bio ovjeren kod šabačkog suda, a kao svjedoci Tase Naumovića potpisani su braća Đoko i Stevo Topuzović.

Svečani čin osvećenja temelja nove crkve obavljen je 6. maja 1874. godine. Obavio ga je mitropolit Dionisije II, u prisustvu mutesarifa Mustafa-paše i drugih zvanica(5).

U jesen 1875. godine, prije nego što je neimar Risto uspio dovršiti zidanje velike kupole pa prekinuti radove tokom zimskog perioda, došlo je do rušenja kupole.

Godine 1875, zbog izbijanja ustanka u Hercegovini, gradnja crkve je prekinuta.

Za vrijeme putovanja po Bosni 1879. godine, Pavel Apolonović Rovinski je zapisao da se pravoslavna crkva nalazila u izgradnji i da se služba vršila u maloj školi, a dao je i opis i varoši u Donjoj Tuzli(6).

Poslije okupacije Bosne i Hercegovine, Crkveni odbor se sporazumio sa neimarom Ristom Nedeljkovićem da, za iznos nadnice od 10 forinti, nastavi gradnju. Pomoćnik Riste Nedeljkovića, za iznos nadnice od 5 forinti, je bio Italijan Leopold Zafani. Stručni nadzor nad radovima su vršili vojni inženjeri. Car Franjo Josip I priložio je za izgradnju 600 forinti. U augustu 1882. godine, crkva je dovršena i posvećena Uspenju Presvete Bogorodice, dok je jedan paraklis, uz oltar, posvećen sv. Savi, a čin osvećenja je predvodio mitropolit Dionisije Ilijević.

Prva obnova Saborne crkve izvršena je 1909/1910. godine(7). Osvećenje novog ikonostasa obavljeno je u maju 1910. godine. Prije liturgije, crkvu je osvetio dabrobosanski mitropolit Evgenije Letica, koji je zatim na liturgiji, uz sasluženje mitropolita zahumsko-hercegovačkog Petra Zimonjića i mitropolita banjalučkog Vasilija Popovića, hirotonisao Ilariona Radonića za mitropolita zvorničko-tuzlanskog.

Druga obnova crkve je izvršena 1925. godine, a na Veliku Gospojinu, 15. augusta 1925. godine, crkvu je osvetio patrijarh Dimitrije Pavlović, dok su naredne obnove izvršene 1968. godine, te 90-ih godina XX stoljeća.

2. Opis dobra

Prema konceptu prostorne organizacije, Saborna crkva u Tuzli pripada tipu jednobrodne crkve sa pripratom, naosom i oltarskim prostorom.

U arhitektonskom smislu, crkva je građena u neoklasicističkom stilu, pravougaone osnove sa pet neobizantijskih **kupola** na tamburima (četiri postavljene na flankiranim ugaonim pozicijama i petom, centralno postavljenom - iznad naosa), polukružnom apsidom, prozorima postavljenim u jednom horizontalanom redu i zvonikom superpoiniranim iznad ulaza u crkvu.

Crkva je orijentirana u smjeru istok – zapad (sa otklonom azimuta od cca 20 stepeni), pri čemu se glavni ulaz u objekat nalazi na zapadnoj, a apsida na istočnoj strani objekta.

Nekadašnji pomoćni ulazi, pozicionirani na sredini sjevernog, odnosno južnog zida, su, nakon dogradnje polukružnih niša za paljenje svijeća (poslije 1988. godine), u funkcionalnom smislu promijenjeni. U polukružnom zidu sjeverne niše za paljenje svijeća, prije samog spoja sa sjevernim lateralnim zidom crkve, su postavljena vrata, preko kojih se može pristupiti prostoru naosa, dok u zidu južne apside za paljenje svijeća ne postoje vrata.

S obzirom na činjenicu da se u tlocrtima tehničkih snimaka iz 1966. i 1985. godine (pogledati u popisu projekata) ucrtna vrata na južnoj strani apside, a kojih danas (2007. godine) nema na toj poziciji, pretpostaviti je da su i ova vrata zazidana nakon 1988. godine. Umjesto vrata na spomenutoj poziciji, postavljena su nova vrata u zidu sjeverno od glavne apside, kojima se direktno, iz vanjskog prostora, može prići oltarskom prostoru.

Gabaritne dimenzije objekta, mjerene sa vanjske strane, iznose: dužina cca 28,64 m i širina cca 13,55 m. Visina objekta, mjerena od nivoa terena do:

- završetka krovnog vijenca, odnosno strehe krova iznad naosa, iznosi cca 12 m,
- vrhova četiri bočne kopole iznosi cca 20,50 m,
- vrha četiri centralne kopole iznad naosa iznosi cca 28,00 m,
- vrha kupole zvonika iznosi cca 34,50 m.

Na svakoj od kupola postavljen je pozlaćeni metalni krst na jabuci.

Konstruktivni sistem objekta čine masivni zidovi, stupovi, lukovi i svodovi, a kao materijal je korištena puna cigla.

Debljina vanjskih lateralnih zidova iznosi cca 1,30 m, dok debljina vanjskog zapadnog zida (ulaz u objekat), debljina apsidalnog zida, te prizemnih zidova tornja iznosi cca 0,95 m. Debljina zidova tambura glavne kupole iznosi cca 70 cm. Zidovi su malterisani sa unutrašnje i vanjske strane.

Iznad središnjeg dijela naosa nalazi se centralna kupola koja je oslonjena na četiri luka: dva postavljena u poprečnom smjeru i dva luka prislonjena uz lateralne zidove crkve. (Na taj način je poprečni „svijetli“ raspon broda u naosu, sa cca 10 m smanjen na 8,10 m. Visina do tjemena prislonjenog luka, mjerena od poda prizemlja crkve, iznosi cca 11,25 m.) Unutrašnji dijametar centralne kupole iznosi cca 8,10 m, a visina tambura je 4,30 m i na njemu se nalazi 16 polukružno zasvedenih prozora (1,00 x 2,70 m/širina x visina). Sa vanjske strane tambur centralne kupole ima presjek pravilnog šesnaestougjanika, dok tamburi četiri manje ugaone kupole sa vanjskih strana imaju presjek pravilnog osmougjanika. U tamburima vanjskih kupolica je smješteno po 8 polukružno zasvedenih prozora (0,60 x 2,10m/širina x visina).

Crkva je natkrivena kosim viševodnim **krovom**, a sve krovne plohe, sve kupole, apsida, krov na zvoniku i svi opšavi su pokriveni bakarnim limom. Krovna konstrukcija je drvena. Zidne plohe lateralnih zidova, u potezu između flankiranih ugaonih završetaka crkve, se završavaju profiliranim krovnim vijencem koji ima niz arkadica.

Polukružna **apsida**, koja se nalazi na istočnoj strani objekta, mjerena iznutra, je širine cca 4,90 m, a njezina dubina je 3,40 m. Apsida je prekrivena polukupolom, a visina apside do tjemena kupe krova, mjereno sa vanjske strane, iznosi cca 16,50 m.

Prostor **priprate** je kolonadom masivnih stupova osmougaonog presjeka odvojen od prostora **naosa**. U prostoru priprate, u njezinom sjevernom dijelu, je smješteno dvokrako stepenište, kojim se preko dvadeset prvog stepenika dolazi na horsku galeriju. **Galerija** se nalazi na prostoru čitavog zapadnog zida crkve, iznad priprate, na visini od cca 5,70 m od poda naosa crkve. Nepravilnog je oblika i njezina širina iznosi cca 5,50 m. Sa galerije se, kroz vrata postavljena u osovini zapadnog bočnog zida crkve, drvenim stepeništem pristupa u zvonik.

Ugaoni završeci fasada naglašeni su jednostavno profiliranim pilastrima, koji su postavljeni čitavom visinom objekta, od sokla do krovnog vijenca. Pilastri izlaze iz ravni fasadnih zidova za cca 10 cm, a njihova širina iznosi cca 75 cm. **Prozori** su postavljeni u jednom horizontalnom pojasu. Izrađeni su od drveta, a njihove dimenzije iznose cca 1,10 X 3,50 m i imaju polukružne završetke. Prozori sa vanjske strane imaju dekorirane rešetke od kovanog željeza.

Na zapadnom zidu objekta se nalazi glavni crkveni **portal**. Njegove dimenzije iznose cca 1,40 X 3,90 m. U portalu su postavljena masivna hrastova dvokrakla vrata sa polukružnim završetkom, a okvir portala je jednostavne profilacije. Lijevo i desno od zvonika, na ulaznoj strani objekta su

postavljene poluapside pokrivene četvrtinom kalote kupole.

Pod crkve je izrađen od brušenog terca.

Zvonik je pravougaone osnove, čije dimenzije iznose cca 4,22 x 4,22 m. Debljina zidova zvonika iznosi cca 95 cm, a unutrašnji prostor, u kojem je smješteno drveno stepenište, ima dimenzije cca 2,15 x 2,15 m. Na vrhu zvonika je izrađen krov od drvene krovne konstrukcije. Tambur zvonika ima presjek pravilnog osmougona, visok je cca 4,20 m, a u svakoj stranici je postavljen prozor sa polukružnim završetkom, visine cca 0,80 x 2,20 m. Na galeriji na kojoj su postavljena zvona, zvonik ima kvadratičnu tlocrtnu osnovu, a u svakoj stranici je postavljen otvor sa polukružnim završetkom, dimenzija cca 1,10 x 3,10 m.

Zidovi crkve su ukrašeni različitim floralnom i geometrijskom ornamentikom u seko tehnici. Posljednje unutrašnje uređenje, kada je crkva dobila sadašnji izgled, je urađeno oko 1968. godine. Donje zone zidova prekrivene su drvenim oblogama koje nose stolice. Ostale površine zidova u naosu i apsidi su ukrašeni različitim floralno-geometrijskim ornamentima. Svod u kupoli prekriven je simboličnim ukrasom plavog neba i zlatnih zvijezda, dok su sferni trouglovi ukrašeni predstavama evanđelista sa svojim simbolima. Kupola u prostoru apsida je prekrivena likom Krista Pantokratora.

Ikonostas u crkvi je rađen u periodu između 1909. i 1910. godine. Drvorezbarstvo ikonostasne pregrade i pozlaćivanje rezbarije je izveo «neki Vuković, Srbin iz Pešte» (Kašić, 1982, 31). Ikone na ikonostasnju pregradi je uradio slikar Marko Gregović iz Mostara.

Na ikonostasu je predstavljeno dvadeset ikona i Carske dveri sa scenom Blagovijesti.

Ikone su umetnute u masivni drveni ram koji zatvara oltarnu pregradu od naosa crkve. Ram je ukrašen plitkim arkadama čija unutrašnjost je obojena zlatnom i plavom bojom. Okviri umetnutih ikona, rađenih tehnikom ulja na platnu, su također obojeni zlatnom bojom.

Ikonostas se u kompozicionom pogledu može podijeliti na tri horizontalne cjeline.

Na **donjoj horizontalnoj cjelini**, posmatranoj u smjeru S→J, smještene su sljedeće ikone (sa predstavama svetitelja):

1. Sv. Nikolaj čudotvorac,
2. Sv. Stefan,
3. Presveta Bogorodica,
4. Carske dveri sa predstavom Blagovijesti,
5. Hristos Pantokrator,
6. Sv. arhanđel Mihailo,
7. Sv. Jovan Preteča.

Na **drugoj horizontalnoj cjelini**, posmatranoj u smjeru S→J, smještene su sljedeće ikone:

1. Preobraženje Gospodnje,
2. Uspenje Presvete Bogorodice,
3. Rođenje Presvete Bogorodice,
4. Tajna večera,
5. Rođenje Hristovo,
6. Uspenje Hristovo,
7. Krštenje Hristovo.

Na **trećoj horizontalnoj cjelini**, posmatranoj u smjeru S→J, smještene su sljedeće ikone:

1. Sv. car Konstantin i carica Jelena,
2. Sv. apostoli Petar i Pavle,
3. Sv. jevanđelisti Matej i Marko,
4. Uznesenje Hristovo,
5. Sv. jevanđelisti Luka i Jovan,
6. Sv. Dimitrije i Georgije,
7. Sv. Ćiril i Metodije.

Hristov grob

Hristov grob je smješten u sjeverozapadnom uglu crkve. Njegove dimenzije su:

- cca širina 165x169 m,
- cca visina 375.

Izrađen je od drveta.

Postolje Hristovog groba je pravougaone osnove. Stranice su mu zatvorene drvenim ploham. Plohe su obojene svijetlom bojom i ukrašene bogato pozlaćenim profiliranim lajsnama. Sa prednje strane Hristovog groba je naslikana scena polaganja Krista u grob.

Na postolje je, na četiri stupa, oslonjen baldahin. Baldahin je, također, obojen svijetlom bojom i pozlaćen je. Na vrhu baldahina je nekada bio pričvršćen krst – raspelo, međutim, ono se danas nalazi na časnoj trpezi u oltaru crkve. Dimenzije raspela su 116 x 77 cm. Raspelo je izrađeno od drveta, a potom je pozlaćeno. U završecima krakova krsta su naslikane predstave evanđelista, a uz dno krsta Presveta Bogorodica i sv. Jovan. Na krstu je predstavljeno razapeto tijelo Kristovo. Iznad glave mu je pločica sa inicijalima, a ispod nogu lobanja.

Na praznik, Veliki petak, odvija se obred u kojem se iz oltara iznosi plaštanica na kojoj je izobrazno Kristovo polaganje u grob. Plaštanica se polaže na Hristov grob, a vjernici je cjelivaju.

Tron sa predstavom sv. Save Srpskog

Tron je smješten na južnoj strani naosa crkve. Orijeantiran je u smjeru J→S. Njegove dimenzije su: cca 183 x 73 cm. Visina rukohvata iznosi 115 cm. Izrađen je od drveta. Na naslon trona umetnuta je slika – ulje na platnu sa predstavom sv. Save Srpskog kao arhiepiskopa. Dimenzije slike su 103 x 53 cm. Sliku je uradio u periodu između 1909. i 1910. godine Marko Gregović iz Mostara, dok je drveni dio vjerovatno uradio spomenuti Vuković. Svetitelj je prikazan u stojećem položaju. Odjeven je u episkopsku odjeću sa mitrom na glavi. U desnoj ruci drži krst, a u lijevoj otvoreno Evanđelje.

Tokom bogoslužjenja na tronu sjedi mitropolit.

Tron je pravougaone osnove. Tri stranice su mu zatvorene drvenim plohamama, dok je četvrta slobodna – ulazni dio ka stolici. Plohe su obojene smeđecrvenom bojom i ukrašene su profiliranim pozlaćenim lajsnama. Stolici se prilazi preko jednog stepenika. Naslon trona polukružno završava. Na vrhu je kruna.

Tron sa predstavom sv. Lazara Srpskog

Tron je smješten na sjevernoj strani naosa crkve. Orijeantiran je u smjeru S→J. Njegove dimenzije su: cca 183 x 73 cm. Visina rukohvata iznosi 115 cm. Izrađen je od drveta. Na naslon trona umetnuta je slika – ulje na platnu sa predstavom sv. Lazara Srpskog kao arhiepiskopa. Dimenzije slike su 103 x 53 cm. Sliku je uradio u periodu između 1909. i 1910. godine Marko Gregović iz Mostara, dok je drveni dio vjerovatno uradio spomenuti Vuković. Svetitelj je prikazan u stojećem položaju. Odjeven je u dugu vladarsku haljinu preko koje je crveni ogrtač. Rubovi ogrtača su završeni krznom. Na glavi mu je kruna. U desnoj ruci drži krst, a u lijevoj sferu.

Tokom bogoslužjenja na tronu sjedi mitropolit.

Tron je pravougaone osnove. Tri stranice su mu zatvorene drvenim plohamama, dok je četvrta slobodna – ulazni dio ka stolici. Plohe su obojene smeđecrvenom bojom i ukrašene su profiliranim pozlaćenim lajsnama. Stolici se prilazi preko jednog stepenika. Naslon trona polukružno završava. Na vrhu je kruna.

3. Istraživački i konzervatorsko-restauratorski radovi

Eksploatacija tuzlanskih solnih ležišta je uzrokovala slijeganje terena, a prve pukotine na crkvi su se pojavile 1956. godine, a već 1964. godine su poprimile ozbiljne razmjere.

Direkcija za poslove slijeganja terena u Tuzli je 1966. investirala izradu Projekta sanacije pravoslavne crkve u Tuzli. Taj projekat je trebao usporiti proces slijeganja objekta, a bilo je predviđeno da će ponuđeno projektno rješenje osigurati privremenu stabilnost objekta (u periodu od cca 10-15 narednih godina). Projekat je izradio Institut za arhitekturu i urbanizam iz Sarajeva, a odgovorni projektant je bio dr. Vjekoslav Marendić, dipl. građ. ing. Prema Tehničkom izvještaju iz navedenog Projekta, usljed procesa tonjenja terena u Tuzli, objekat crkve je pretrpio deformacije koje su se očitovale u vidu pukotina na objektu, te odvajanju tornja od crkve. Deformacije su predstavljale ozbiljne prijetnje za stabilitet objekta. Projekat sanacije je akcenat stavio na problem uspostavljanja prostorne monolitnosti objekta prema vanjskim utjecajima, a rješenje je dato prostornim utezanjem objekta kablovima od visokovrijednog čelika, pri čemu je primijenjen patent inženjera Branka Žeželja (tadašnjeg direktora saveznog Instituta za materijale i konstrukcije iz Beograda). Utezanja su izvršena i u poprečnom i u podužnom smjeru, a kako u poprečnom smjeru crkva nema zidanih ukruta, zbog ravnoteže kod utezanja, primijenjene su raspinjače radi preuzimanja sila zatezanja: u III nivou primijenjene su raspinjače od dvojnih sljubljenih čeličnih profila 2U 20, a u nivou poda od armiranobetonskih nosača. Proces utezanja je zahtijevao i bušenje zidova, a perforacije su, nakon postavljanja zatega, zatvorene. Utezanje je, u vertikalnom smislu, izvršeno u 7 nivoa: 1) u nivou poda prizemlja; 2) u nivou poda horske galerije; 3) u nivou stope lukova u naosu; 4) u nivou oslonca polukalote postavljene iznad apside; 6) u nivou podnožja tambura, 7) u središnjem nivou tambura i 8) u nivou gornjeg vijenca tabura (nivo oslonca kupole). Ukupno je ugrađeno cca 7.736 kg čelika. Prema projektantskom predmjeru i predračunu radova, vrijednost sanacionih radova je iznosila 11.176.185,00 starih dinara.

Nakon provedene sanacije objekta, sve do 1982. godine na objektu se nisu uočavale tendencije širenja pukotina, odnosno povećanja deformacija: na objektu su postavljene stalne reperne

tačke i svake godine su mjerene koordinate tih repera, odnosno pratilo pomjeranje objekta. Već 1982. počinju se ponovo javljati ozbiljnija oštećenja i deformacije, tako da Općinski zavod za izgradnju formira komisiju -ekspertski tim (sastavljen od građevinskih inženjera i geologa), koji, u maju **1984.** godine, nakon pregleda crkve, ustanovljava sljedeće (citirano iz Izvještaja ekspertnog tima):

„Na ulaznom dijelu objekta, vidljiva je pukotina na spoju tornja i bočnih prizemnih aneksa; u podu glavne crkvene sale uočena je dosta značajna pukotina koja se proteže cijelom širinom poprečno na objekat, a uz to je popraćena pojavom izdizanja tla. Ova pukotina se dijelom proteže i nastavlja u bočne nosive zidove objekta; na spoju glavnog broda crkvene sale i prostora oltara, uočena je vertikalna pukotina; na bočnim polukružnim nišama uz oltar uočene su pukotine na svodovima i lukovima; u prostoru crkvenog hora uočljiva je pukotina na spoju glavnog dijela objekta i crkvenog tornja.

Pored navedenih oštećenja, koja se s obzirom na veličinu (od 1,0 do 10 mm), mogu svrstati u pukotine značajnijeg karaktera – na objektu postoji veći broj pukotina (od 0-1,0 mm) koje se u odnosu na vidnije izražene mogu smatrati beznačajnim.

S obzirom na stanje, stepen i karakter oštećenja – komisija smatra da objekat za sada nije ugrožen u pogledu stabilnosti i funkcionalnosti.“

Angažiran je Zavod za geotehniku Građevinskog instituta Fakulteta građevinskih znanosti iz Zagreba koji je u junu **1985.** godine izvršio geomehanička istraživanja, čija svrha je bila da se utvrdi način i dubina temeljenja objekta, kao i sastav tla ispod temelja, kako bi se na osnovi dobijenih parametara odredio način sanacije objekta. Uz južni podužni zid crkve, sa vanjske strane objekta je iskopana sondažna jama dubine cca 2 m, te izbušena jedna sonda (radi utvrđivanja kakvoće tla).

Otkopavanje sondažne jame dalo je podatke o temeljenju objekta:

„U izvedenoj sondažnoj jami ustanovljena je dubina i način temeljenja objekta. Na dubini od 0,64 m završava zid crkve i pojavljuju se kamene ploče debljine oko 10 cm koje su registrirane do dubine 1,9 m. Širina trakastog temelja od kamenih ploča prikazana u nacrtu sondažne jame, pretpostavljena je obzirom da unutar crkve nije vršen iskop. Ispod kamenih ploča registriran je tamponski sloj šljunka debljine 15 cm.

Prilikom iskopa pronađeni su kratki drveni piloti pobijeni uz temelj. U crkvenim dokumentima postoji opis temelja crkve koji glasi: a zatim pristupiše kopanju temelja za novu crkvu u dubinu za pola ljudskog rasta. Pre nego što su udarili pilote, nasuše u temelj nepogašen kreč i peskovit šljunak, debljine 20 santimetara, na to staviše hrastove grede debele oko 20 sm, po dve uzduž, a preko njih komade iste debljine, pa ih ukovaše, a zatim opet staviše kreč i šljunak tako debelo da poravnaše temelj i grede zasuše.

Iako se ovaj opis razlikuje od ustanovljenog stanja prilikom iskopa sondažne jame, temelj nije raskopan, obzirom da će sanacija zahtijevati njegovo potpuno uklanjanje. “

Podaci o sastavu tla:

„Teren je na predmetnoj lokaciji horizontalan. Površinski sloj do dubine 1,40 m je nasip kamena, gline i šljunka. Od 1,40 m do dubine od 3,30 m registriran je sloj gline srednje do niske plastičnosti, srednje gnječivog konzistentnog stanja. Ispod ovog sloja registriran je sloj glinovitog šljunka srednje zbijen, od 3,30 do 4,60. Od dubine 4,60 do dubine bušenja registriran je lapor. Nivo podzemne vode za vrijeme sondiranja (ožujak 1985) registriran je na dubini 1,80 m.“

Fond za sanaciju posljedica i ublažavanje uzroka slijeganja zemljišta u gradu Tuzla zbog eksploatacije solnog ležišta je 1985. godine finansirao izradu Elaborata -Izvještaja o istražnim radovima za sanaciju pravoslavne crkve u Tuzli, kojeg je izradio Građevinski institut Fakulteta građevinskih znanosti iz Zagreba. Odgovorni projektant-konstrukter je bio dr. Dražen Aničić, dipl. ing. građ. Tehnički opis knjige 4. Idejnog projekta sanacije daje određene opservacije učinka prethodnih sanacionih radova (**1966-1967.** godine) i daje smjernice za novu sanaciju:

„Pravoslavna crkva u Tuzli posljednji put je sanirana **1967-68.** Sanacija je provedena jer su na objektu opažene posljedice slijeganja tla uslijed eksploatacije solnog ležišta. Tehničku dokumentaciju iz vremena ove sanacije nije se moglo naći. Na osnovu vidljivih konstruktivnih elemenata te sanacije i podataka sakupljenih od sudionika u sanacijama drugih objekata u istom periodu utvrđeno je da je objekt utegnut u oba ortogonalna smjera pomoću kablova za prednaprezanje tipa IMS. Korišteni su kablovi 7 Ø 5 mm koji su utezani do sile od 100 kN. Čahure ovih kablova naknadno su na fasadi zaštićene žbukom, što je i danas vidljivo, a unutar prostora crkve kablovi su zaštićeni plastičnom cijevi. U toku istražnih radova 1985. god. ustanovljeno je da je antikorozijska zaštita žica provedena injektiranjem cementne suspenzije, ali da je taj rad izvršen nesolidno, pa je zaštita nedovoljna. Tako je jedan kabel uz glavni ulaz s vanjske strane sasvim korodirao (plastična cijev je pukla), a kabel dostupan sa hora injektiran je nepotpuno. Da bi se spriječili pomaci zida zbog utezanja kablovima izvedena su u prostoru crkve i horizontalne razupore (raspinjače) od čeličnih U profila (po 2 komada) spojenih međusobno vezicama. Spojevi su zavareni. Razupore su u dobrom stanju. Navodno postoje i

kablovi ispod poda crkve. Ova sanacija pokazala je zadovoljavajuće rezultate te crkva u periodu 1968-1984. nije pretrpila bitnih novih oštećenja, iako je doživjela znatne horizontalne pomake...

Sanacija predviđena ovim projektom treba da crkvu trajno osigura od posljedica slijeganja tla i to na način da se diferencijalna slijeganja koja bi vremenom nastala uz mognu kompenzirati i crkva zadržati u vertikalnom položaju. Zbog toga je sanacija predviđena u 4 faze:

- Faza 1 - dotjerivanje postojećeg sistema za ukrućenje crkve dodavanjem novih čeličnih spona za utezanje kao i zamjenom dotrajalih.
- Faza 2 - izrada dvostrukih temelja ispod crkve koji će omogućiti korigiranje položaja crkve hidrauličkim prešama.
- Faza 3 - horizontiranje crkve i zatvaranje stvorenog međuprostora u temeljima.
- Faza 4 - popravci unutrašnjosti, injektiranje pukotina i završni radovi. Povremeno podešavanje nivoa zgrade u ovisnosti o deformacijama tla ispod zgrade...

...Ovim idejnim projektom obuhvaćeno je projektiranje temeljne konstrukcije i sistema za kompenzaciju diferencijalnih slijeganja objekta. Zadatak sistema koji se sastoji od hidrauličkih preša je dovođenje temeljne ravnine u vodoravan položaj. Radi eksploatacije soli u podzemlju, već duži niz godina dolazi do slijeganja terena, što ugrožava nadzemne objekte. Prema do sada izvršenim mjerenjima maksimalno diferencijalno slijeganje objekta Pravoslavne crkve iznosi oko 25 cm u uzdužnom presjeku i oko 5 cm u poprečnom presjeku. Objekt se nalazi u zoni gdje su apsolutna slijeganja u periodu od 1956. do 1978. iznosila oko 1,0 m. Veličina slijeganja u periodu od 1996. god. predviđena je između 2 i 3 m, tako da se mogu očekivati diferencijalna slijeganja na objektu od oko 30 cm.“

Sanacija objekta riješena ovim projektom predviđa periodično horizontiranje objekta kompenzacijom diferencijalnih slijeganja, uz dopuštenje apsolutnih kako bi objekat u odnosu na okolno tlo zadržao isti položaj.

Istražnim radovima utvrđeno je da je temeljenje objekta izvršeno na trakastim temeljima koji se sastoje od kamenih ploča. Kota dna temelja nalazi se na dubini od oko 2,0 m, a visina temeljne konstrukcije iznosi cca 1,4 m. Prvobitna temeljna konstrukcija kod sanacije se morala ukloniti u potpunosti. Nakon ukrućivanja objekta, pristupilo se uklanjanju temeljne konstrukcije i izgradnje nove.

Nova temeljna konstrukcija je napravljena od dvije armiranobetonske grede sa otvorima u koje su se naknadno postavile preše.

U prvoj fazi izvedena je gornja temeljna greda. Iskop i betoniranje je vršeno po kampadama. Iskop komunikacijskih kanala je izveden u skladu sa kampadnom izvedbom temeljne grede, odnosno nije bio dopušten istovremeni iskop svih komunikacijskih kanala.

Nakon završetka prve faze, prišlo se produbljivanju komunikacijskih kanala i otkopu kampada za drugu temeljnu gredu. Dužina tih kampada bit će veća od prethodnih i bila je uvjetovana nosivošću gornje temeljne grede. Temeljne grede je bilo potrebno razdvojiti izolacijom.

Nakon izvođenja donje temeljne grede i obrade komunikacijskih kanala, izvršeno je postavljanje preša.

Sistem za komunikaciju diferencijalnih slijeganja sastoji se od 724 preše kapaciteta po 1000 kN.

U odnosu na težinu pojedinih dijelova objekta i veličinu diferencijalnih slijeganja, skupine preša su se povezale u odvojene sisteme. Horizontiranje objekta je izvršeno u dvije faze.

U prvoj fazi je poprečni profil doveden u vodoravan položaj. Diferencijalna slijeganja u tom smjeru su se kretala od 0,7 cm u području zvonika crkve, do 5,8 cm u području zidova.

Postepenu kompenzaciju diferencijalnih slijeganja je bilo potrebno vršiti istovremeno na cijelom objektu. Prilikom postepenog podizanja dijela objekta u nastali prostor, između greda se se kontinuirano postavljali podupirači (metalne ploče).

U drugoj fazi se uzdužni profil doveo u vodoravan položaj. Maksimalna diferencijalna slijeganja u tom smjeru iznosila su 23,2 cm.

U toku horizontiranja objekta, vršena su kontinuirana geodetska mjerenja, kao i osmatranja nadzemne i temeljne konstrukcije, po programu osmatranja, a rezultati tih osmatranja su uvjetovali sve aktivnosti oko horizontiranja objekta.

Nakon horizontiranja objekta, izbetoniran je prostor između temeljnih greda.

4. Sadašnje stanje dobra

Uvidom u stanje na terenu, ustanovljeno je sljedeće: objekat je u građevinskom smislu u dobrom stanju, zahvaljujući kompliciranim sanacionim radovima na stabilizaciji i upravljanju procesom diferencijalnog slijeganja temelja crkve.

Horizontalne pukotine su za vrijeme uvida u stanje objekta na terenu uočene u parapetnom podnožju južne dograđene apside.

Pokrov od bakarnog lima je djelimično oštećen u toku rata 1992-1995. godine.

Malter na površinama vanjskih fasada je otpao na više mjesta.

5. Sadašnje stanje pokretnog naslijeđa

Ikonostas

Noseće drvene grede su čvrste i stabilne, ali je primjetna veća količina nečistoća – prašine i voska. Neki od konstruktivnih elemenata, koji učvršćuju ikonu za ikonostas, su od upotrebe popustili.

Ikone

Zaštitni sloj ikona je pokriven debljim slojem čađi i prašine. Posebno su ovom izložene ikone u gornjim zonama ikonostasa.

Hristov grob, veliko raspeće i dva trona

U dobrom su stanju.

6. Specifični rizici

Tonjenje tla.

III – ZAKLJUČAK

Primjenjujući Kriterije za donošenje odluke o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom ("Službeni glasnik BiH", br. 33/02 i 15/03), Komisija je donijelo odluku kao u dispozitivu. Odluka je zasnovana na sljedećim kriterijima:

ZA OBJEKAT CRKVE:

A. Vremensko određenje

B. Historijska vrijednost

C. Umjetnička i estetska vrijednost

- C. I. Kvalitet obrade
- C. II Kvalitet materijala
- C. III. Proporcije
- C. IV. Kompozicija
- C. VI. Vrijednost konstrukcije

D. Simbolička vrijednost

- D. I. Ontološka vrijednost
- D. II. Sakralna vrijednost
- D. III. Tradicionalna vrijednost
- D. IV. Vežanost za rituale ili obrede
- D. V. Značaj za identitet skupine ljudi

E. Ambijentalna vrijednost

- E. I. Odnos oblika prema ostalim dijelovima cjeline
- E. II. Značenje u strukturi i slici grada
- E. III. Tradicionalna vrijednost
- E. IV. Vežanost za rituale ili obrede
- E. V. Značaj za identitet skupine ljudi

F. Izvornost

- F. III. Namjena i upotreba
- F. IV. Tradicija i tehnike
- F. VI. Duh i osjećanja
- F. VII. Drugi unutrašnji i vanjski činitelji

G. Cjelovitost (cjeline, područja, zbirke)

- G.I. Fizička cjelovitost
- G. II. Homogenost
- G. III. Zaokruženost (kompletnost)

Sastavni dio ove odluke su:

- kopija katastarskog plana, razmjera 1:1000, k.č. br. 557, k.o. Tuzla II, izdala 2. marta 2007. godine Služba za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Općina Tuzla, Tuzlanski kanton, Federacija Bosne i Hercegovine;
- Prepis posjedovnog lista br. 1265 (za kat. parcele 447, 448, 450/1, 557, 3033 u vlasništvu

Srpskopравoslavne crkvene opštine u Tuzli), k.o. Tuzla II, izdala 2. marta 2007. godine Služba za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Općina Tuzla, Tuzlanski kanton, Federacija Bosne i Hercegovine;

- fotodokumentacija:
 - o fotografije nekadašnjeg stanja Sabornog hrama u Tuzli preuzete iz knjiga navedenih u popisu korištene literature;
 - o fotografija crkve snimljena 1910. godine - iz arhiva Faruka Ibrahimovića;
 - o fotografije postojećeg stanja Sabornog hrama u Tuzli snimljene su 4. juna 2007. godine; fotografirali su: etnolog Slobodanka Nikolić i arh. Emir Softić (fotografirano digitalnim fotoaparatom Canon PowerShot S3IS);
- projektna dokumentacija (dokumentacija iz arhiva Srpske pravoslavne crkve iz Tuzle):
 - o Projekat sanacije pravoslavne crkve u Tuzli, Institut za arhitekturu i urbanizam Sarajevo, 1966;
 - o Postojeće stanje, Knjiga 1, Zavod za katastar i geodetske poslove grada Zagreba, Odjel za fotogrametriju, Zagreb, 1985;
 - o Idejni projekat dogradnje apsida, Građevinski institut - Zagreb, Zagreb, 1985;
 - o Izvještaj o istražnim radovima za sanaciju pravoslavne crkve u Tuzli, Knjiga 3, Građevinski institut - Zagreb, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1986;
 - o Idejni projekat sanacije (Temeljna konstrukcija), Građevinski institut-Zagreb, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1986;
 - o Glavni projekat sanacije, Konstrukcija nad temeljima i arhitektonski dio, Knjiga 5, Građevinski institut - Zagreb, Zagreb, 1986;
 - o Elaborat o dinamici rada hidrauličnog sistema pri podizanju-horizontiranju objekta, Građevinski institut - Zagreb, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1987;
 - o Izvedbeni projekat, Dogradnja apsida, Pod crkve, Građevinski institut - Zagreb, Zagreb, 1988;
 - o Elaborat o dinamici rada hidrauličnog sistema pri podizanju-horizontiranju objekta, Građevinski institut - Zagreb, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1988;
 - o Izvještaj o pregledu objekta i dodatni radovi, Građevinski institut - Zagreb, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1988;
 - o Izvještaj o sadržaju vlage u sjevernom i južnom fasadnom zidu na objektu pravoslavne crkve, Institut za rudarska istraživanja, Tuzla, 1989.

Korištena literatura

U toku vođenja postupka proglašenja Sabornog hrama Uspenja Presvete Bogorodice sa pokretnim naslijeđem u Tuzli nacionalnim spomenikom BiH, korištena je sljedeća literatura:

1971. Benković, Ambrozije: *Tuzlansko područje negda i sada, s posebnim obzirom na vjerske prilike (opus posthumum)*, Županja, Đakovo, 1971.

1975. Handžić, Adem: *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, "Svjetlost", Sarajevo, 1975.

1977. *Srpska pravoslavna eparhija zvorničko-tuzlanska*, Šematizam, Tuzla, 1977.

1982. Dušan Kašić, *Saborna crkva Uspenja Presvete Bogorodice u Tuzli*, Tuzla, 1982.

1998. Hadžibegović, Ilija: *Etnička struktura stanovništva Tuzle u vrijeme austrougarske vladavine (1878-1918)*, Prilozi Instituta za istoriju XXIII/24, Sarajevo, 1988, 131-147.

2005. Mutevelić, Šefkija: *Tuzlanske historijske minijature, historijski zapisi o Tuzli i okolini od prahistorije do kraja osmanske vladavine*, Arhiv Tuzlanskog kantona – Tuzla, 2005.

Dokumentacija iz arhiva Srpske pravoslavne crkve iz Tuzle

(1) „Pred Poljskom kapijom, van zidina, nalazilo se prostrano polje, sa velikom barom ispod Trnovca. Ova bara zvala se Kolobara i zauzimala je veći dio prostora na kome je danas dio grada zvani Srpska varoš. Slivala se potokom zvani Marinac pored današnjeg hotela Beograd (Bristol) u Jalu. Kad bi Marinac poslije kiše nabujao i razlio se, put prema Poljskoj kapiji bi bio prekinut. Otvaranjem Poljske kapije Tuzla se počela sve više širiti u istočnom pravcu.“

(2) „U našoj varoši nije bilo više od 30 kuća katoličkih, to jest prije četrdeset godina, i to su bile zanatlije, kaldrdžije, ćurčije, terzije i kujundžije, dunderi, okrom jedna trgovina Štitići i Cvijetići, koji se naselio poslije u Brčkom.“ (Crnogorčević, Živko: *Memoari*, str. 16)

(3) viši predstavnik turske vlasti

(4) O nastanku prvobitne Zvorničke eparhije zapisano je sljedeće: „U vrijeme turskih osvajanja, kada je nestalo Srebreničke mitropolije, vjerovatno je onaj dio koji je potpao pod Turke pripao ariljskom mitropolitu, a onaj koji je ostao pod ugarskom vlašću ušao je u sastav Sremske eparhije. Padom pod Turke, krajem XV i u prvim decenijama XVI vijeka, ušla je i sjeveroistočna Bosna i Mačva u sastav nove, Zvorničke eparhije, koja se teritorijalno poklapala sa Zvorničkim sandžakom i imala sjedište u Zvorniku kao sjedištu sandžaka. U sastav te eparhije ulazili su krajevi između rijeke Bosne, Save, Spreče i Majevice planine, a na desnoj obali Drine cijelo Podrinje i Brvenički kadiluk, a od 1528-1533. i Mačva.“ (*Srpska pravoslavna eparhija zvorničko-tuzlanska*, Šematizam, Tuzla, 1977, str. 19)

(5) „Osvanu nedelja i oče da bude osvećenje fundamenta. Dođe mutesarif kadija i vijećnici Turci i ostalo činovništvo koje je mutesarif Mustafa-paša pozvo, a gospodin mitropolit Dionisije u ornatu sa štakom i mitrom na glavi prvo očita Blagosloven Bog naš, i Jektenije. U jednoj ruci drži štaku, a u drugoj kadionicu i odmah poče tropar Svetom Savi. Dionisija već je pripremio bocu u koju je metnuo papir i popisao što treba, to jest: hram crkve Sveti Sava, sultanovo ime, svoje ime i nas opštinare, i metnuo je u istu bocu zejtina, pak onda papir, te bocu u jednu plekanu kutiju i zalemijo i onda već je došla ista na vrh oltara u fundament. Tad brže-bolje majstor Tasa i Risto sa majstorima počeše metati kamen, jedan po jedan, i malter, te tako zidati, a mutesarif sa svima svojim nikuda ne miče, a tako isto i vladika u ornatu sa popovima i sa nama opštinarima, a i ostaloga svijeta bilo je vrlo mnogo...“ (Crnogorčević, Živko: *Memoari*, str. 81-82)

(6) „Varoš leži sjeveroistočno od tvrđave. Njena glavna ulica duga je 90 hvati i vodi u pravcu čaršije, vijugajući zatim niz dolinu. Paralelno sa glavnom ulicom idu još tri koje su ispresecane kraćim poprečnim ulicama. Jedna od ovih zove se Kolobara, jer ide pored bare (močvare). Druga od nje, poprečna zove se Pavkuša, nazvana po potoku koji kroz nju protiče. Ostale ulice su bez naziva.

Razlikuje se samo Donja i Gornja varoš. Gornja varoš smeštena je u podnožju brda. Donja varoš je većim delom kompaktno izgrađena kuća do kuće, i ograda do ograde. Ostala su samo dva šira prostora sa močvarom koja se nikada ne presušuje. Na kraju Donje varoši ispred močvare nalazi se pravoslavna crkva sa mitropolijom i školom.“ (Pavel Apolonović Rovinski: *Zapažanja za vrijeme putovanja po Bosni 1879. godine*, Sankt-Peterburg, 1880)

(7) „Tada je ona dobila svoj današnji spoljni izgled, naročito zamenjivanjem baroknog vrha na zvoniku manjim kubetom u duhu vizantijske arhitekture, kao što deluje i cela spoljna silueta crkve. Crkva je tada okrečena, krov prefarban bakarnom bojom, krstovi na kubetu i na zvoniku su pozlaćeni. Iznutra je crkva patosana azbestidom, molovana i urešena novim umetnički izrađenim ikonostasom. Molerske radove je izveo Stevan Subanović, ikonostas (drvo) sa pozlaćenom rezbarijom izradio je neki Vuković, Srbin iz Pešte, a ikone za ikonostas izradio je slikar Marko Gregović iz Mostara.“ (*Srpska pravoslavna eparhija zvorničko-tuzlanska*, Šematizam, Tuzla, 1977)